

**Остання подорож. Світлій пам'яті
Тетяни Михайлівни ЧЕРЕВЧЕНКО
(11.01.1929 – 25.06.2017)**

25 червня 2017 р. на 89-му році життя відійшла у вічність Тетяна Михайлівна Черевченко – доктор біологічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, Заслужений діяч науки і техніки України, голова Ради ботанічних садів та дендропарків України, почесний директор Національного ботанічного саду імені М.М. Гришка НАН України, головний редактор наукового журналу "Інтродукція рослин".

Упродовж багатьох років Тетяна Михайлівна Черевченко була центральною постаттю і непорушним авторитетом у системі Ради ботанічних садів та дендропарків України, ідеологом та ініціатором прогресивних змін та нових тенденцій у розвитку ботанічних садів. Навколо неї гуртувались колективи багатьох установ, звертались за порадою як молоді директори ботсадів, так і досвідчені фахівці.

Народилася Тетяна Черевченко 11 січня 1929 р. у с. Почапінці Лисянського р-ну, що на Черкащині. Батько – Михайло Петрович був ветеринарним лікарем, мама – Поліна Іванівна – працювала вчителькою.

© Н.В. ЗАІМЕНКО, Л.І. БУЮН, Л.А. КОВАЛЬСЬКА, Р.В. ІВАННИКОВ, М.Б. ГАПОНЕНКО, В.С. ВАХРУШКІН, 2018

Після закінчення загальноосвітньої школи в 1946 р. Тетяна вступила до технікуму рибництва в селищі Шевченкове Звенигородського р-ну, який закінчила з відзнакою в 1949 р., отримавши спеціальність "технік-рибовод". Головою державної комісії, яка приймала іспити у випускників технікуму, був доктор біологічних наук, професор, член-кореспондент АН УРСР В.А. Мовчан. Саме він і порекомендував розумній та допитливій дівчині вступити до Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Того ж року вона була зарахована на біолого-грунтознавчий факультет університету. Під час навчання Тетяна розпочала дослідницьку роботу за темою "Акліматизація осетрових риб у водоймах Київщини", за результатами якої ще в студентські роки була надрукована її перша стаття. Але, як зізнавалась потім Тетяна Михайлівна, вже тоді вона відчувала значно більший інтерес до ботаніки, ніж до іхтіології.

Після закінчення університету (1954) Тетяна Михайлівна разом з чоловіком переїхала до Білої Церкви. Саме тут, в одному з найкращих старовинних дендропарків України "Олександрія", і розпочався її шлях у науку. Спочатку вона працювала старшим лаборантом, пізніше – старшим квітникарем. У цьому ж благословенному місці Тетяна Михайлівна закохалася в орхідеї, науковий інтерес до яких залишився на все життя.

В Інституті ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України в 1969 р. Тетяна Михайлівна захистила кандидатську дисертацію на тему: "Рост, развитие и декоративные качества некоторых цветочных растений закрытого грунта", присвячену застосуванню нових регуляторів росту в квітникарстві, а в 1984 р. – докторську дисертацію "Тропические орхидные. Морфобиологическое изучение и внедрение в культуру закрытого грунта". Це була перша в Україні робота з інтродукції орхідних, яка поклала початок різноплановому вивченню орхідей тропікогенних флор в умовах оранжерейної культури з метою їхнього впровадження в промислове квітникарство та охорони *ex situ*.

З 1965 р. життя Тетяни Михайлівни нерозривно пов'язане з Національним ботанічним садом (НБС) НАН України (на той час Центральний республіканський ботанічний сад), де вона пройшла шлях від молодшого наукового співробітника до директора. За її ініціативи в 1974 р. у НБС було створено відділ рослин закритого ґрунту, до складу якого увійшли три лабораторії: культури ізолюваних тканин; регуляції росту і розвитку тропічних рослин; діагностики мінерального живлення тропічних і субтропічних рослин у закритому ґрунті. Тетяна Михайлівна очолювала цей відділ з днів його заснування до 1992 р. То був час інтенсивного накопичення колекційних фондів та розвитку нових напрямків досліджень: відділ сформувався як зрілий науковий колектив з різноплановими дослідженнями не лише в галузі біоморфології, але й фізіології, біохімії, екоморфології, екоанатомії, космобіології та біотехнології інтродуцентів. Властивий Тетяні Михайлівні широкий науковий кругозір, чудове бачення перспективи і наукова інтуїція сприяли

розвитку нових напрямків досліджень відділу тропічних та субтропічних рослин.

Фітодизайн, мікроклональне розмноження орхідних, розробка модифікованого середовища для пророщування насіння орхідей *in vitro*, використання орхідних як модельних об'єктів для дослідження впливу мікрогравітації на ріст вищих рослин за умов мікрогравітації – це далеко не повний перелік наукових проблем, які Тетяна Михайлівна поставила й вирішувала. Для своїх учнів вона організувала стажування в провідних наукових інститутах та навчальних закладах колишнього Радянського Союзу, вони працювали в лабораторіях ембріології (Ботанічний інститут ім. В.Л. Комарова АН СРСР), біології розвитку рослин і в лабораторії математичної теорії експерименту (Московський державний університет ім. М.В. Ломоносова), в лабораторії культури тканини й морфогенезу Інституту фізіології рослин РАН (м. Москва).

Десятиліття з 1980 до 1990 рр. можна назвати "золотим віком" в історії розвитку відділу тропічних і субтропічних рослин. Упродовж цього часу

було досліджено біологію розвитку та фізіолого-біохімічні властивості багатьох інтродуцентів, розроблено методи їхнього масового розмноження в культурі *in vitro*, вивчено особливості онтоморфогенезу в умовах оранжерейної культури і культури *in vitro*, удосконалено технологію культивування рослин в умовах оранжерейної культури. Розмножені *in vitro* рослини поповнили асортимент квітникарських господарств не лише в Україні, але й в Росії та країнах Балтії. Учні Тетяни Михайлівни одними з перших у колишньому Радянському Союзі захистили кандидатські дисертації з біології розвитку в умовах оранжерейної культури тропічних рослин багатьох систематичних груп (*Araceae*, *Amaryllidaceae*, *Bromeliaceae*, *Orchidaceae* тощо), біотехнології, фізіології рослин, фітодизайну та космобіології. Методичними рекомендаціями з розмноження рослин як *in vivo*, так і *in vitro*, технологіями культивування інтродуцентів в умовах захищеного ґрунту, практичними рекомендаціями з фітодизайну, розробленими авторським колективом під керівництвом Тетяни Михайлівни, й донині користуються фахівці ботанічних садів України та інших країн на пострадянському просторі.

Саме завдяки Тетяні Михайлівні, в Україні були закладені основи комплексної охорони біорізноманітності тропічних рослин *ex situ* — від дослідження еколого-ценотичних особливостей цих рослин у тропіках та розробки методів масового розмноження до їхнього використання при створенні експозицій з метою донести до широкого загалу ідею необхідності збереження різноманітності світової флори.

Тетяна Михайлівна, першопроходець за складом характеру, була надзвичайно сучасною людиною й завжди гостро реагувала на виклики часу, розвиваючи актуальні напрямки розвитку в орхідології та в інтродукції рослин. Вона завжди бачила перспективу й стратегічні шляхи розв'язання певних проблем, дбаючи про те, щоб її справа та справа її попередників продовжувалась.

Упродовж 1977–1986 рр. Тетяна Михайлівна брала участь у чотирьох експедиціях до різних флористичних областей Неотропічного та Палеотропічного царств на науково-дослідному судні "Академик Вернадский". У 1988 р. відбулась експедиція на Кубу. Завзята мандрівниця побувала на всіх материках світу, крім Австралії. Під

керівництвом та за її безпосередньої участі була створена одна з найбільших в Україні колекцій рослин флори тропіків і субтропіків, яка сьогодні нараховує 4 200 таксонів, що належать до 913 родів, 171 родини і представляють 6 відділів. Чільне місце в цій колекції займають представники родини *Orchidaceae* (понад 450 видів зі 180 родів).

У 1999 р. цій колекції, першій серед таких в Україні, було надано статус Національного надбання як унікальному зібранню рослин світової флори, що має велике природоохоронне, наукове, освітнє та загальнодержавне значення.

Колекція тропічних та субтропічних рослин створювалась як фундаментальна, склад якої повинен був якнайповніше репрезентувати флористичну різноманітність тропіків. Участь в експедиціях дала змогу Тетяні Михайлівні з колегами вивчати біологічні та еколого-ценотичні особливості тропічних рослин в умовах їхніх природних місцезростань, що впливають на успішність інтродукції рослин в умовах оранжерейної культури.

В архіві Тетяни Михайлівни залишились численні записники, коробки зі слайдами та фотографіями, зробленими під час експедицій у тропіках. Ці нотатки, написані Тетяною Михайлівною у різних куточках Земної кулі, майже через 30 років при створенні експозицій в оранжерейному комплексі виявились неоціненним джерелом інформації про еколого-ценотичні особливості тропічних рослин та лягли в основу її останньої книги "Світ тропіків очима ботаніків" (2016).

Окрема яскрава сторінка в історії професійного життя Тетяни Михайлівни — це її співпраця з колегами з Інституту тропічної біології В'єтнаму (м. Хошимін). Наукові дослідження, спрямовані на охорону *ex situ* орхідей флори В'єтнаму, було розпочато в 1989 р. за ініціативи Тетяни Михайлівни. Завдяки міжнародній співпраці та експедиційним дослідженням Тетяни Михайлівни й її учнів, у шести експедиціях до цієї країни (1989–2014), в якій спостерігається надзвичайно високий рівень біорізноманітності, було створено унікальну колекцію орхідних Південно-Східної Азії в НБС, розроблено методи їхнього масового розмноження та технологію культивування, що є неодмінною умовою збереження біорізноманітності цих рослин *ex situ*.

У 2013 р. до Інституту тропічної біології В'єтнаму було передано рослини 45 видів орхідних

флори Південно-Східної Азії, розмножені у Національному ботанічному саду ім. М.М. Гришка та розроблені його фахівцями методи розмноження цих видів *in vitro* та їхньої постасептичної акліматизації за умов оранжерейної культури. В 2014 р. Тетяна Михайлівна була нагороджена пам'ятною медаллю Президента Академії наук і технологій В'єтнаму (VAST) за вагомий внесок у розвиток співробітництва між науковими установами України та В'єтнаму.

Упродовж 1988–2005 рр. Тетяна Михайлівна була директором Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка. Її діяльність на цій посаді може слугувати взірцем самовідданого служіння справі – розвитку й процвітанню рідної установи. Саме завдяки титанічним зусиллям та невичерпній енергії Тетяни Михайлівни, почуттю великої відповідальності як громадянки та патріотки були збережені безцінні колекції, кадровий потенціал і територіальна цілісність Саду, започатковані нові напрямки досліджень. Лише Тетяні Михайлівні було під силу розпочати та завершити грандіозний проект будівництва й введення в дію оранжерейного комплексу.

У 2015 р. виповнилось 50 років з початку роботи Тетяни Михайлівни в НБС. Цю дату вона зустріла повністю зануреною в роботу над рукописом "книги подорожей" – "Світ тропіків очима ботаніків", присвяченої Дарині Микитівні Доброчаєвій, з якою Тетяну Михайлівну пов'язували тривалі професійні та дружні стосунки.

Плідна наукова, організаторська й громадська діяльність Тетяни Михайлівни відмічена високими державними нагородами та науковими преміями: медалями "За доблестный труд" (1970), "За трудовое отличие" (1979); орденом "Знак почета" (1986), орденами княгині Ольги III (1998) та II (2009) ступенів, преміями імені В.Я. Юр'єва (1982), імені М.Г. Холодного (1994) та імені В.І. Вернадського (2001).

Тетяна Михайлівна – автор понад 350 публікацій, відомих широкому колу дослідників у галузі інтродукції рослин та багатьох розділів експериментальної біології, вона автор і співавтор 12 монографій.

Опублікована в 1986 р. робота Тетяни Михайлівни у співавторстві Г.П. Кушнір "Орхідеи в культурі", стала другою в СРСР (після книги В.О. Піддубної-Арнольд і В.О. Селезньової "Орхідеи в культурі", 1959) монографією, в якій було висвітлено результати різнопланового вивчення тропічних орхідних за умов штучного клімату. Важливе значення для розвитку теорії та практики інтродукції тропічних орхідних має наукова праця "Тропические и субтропические орхідеи", за яку Т.М. Черевченко в 1994 р. отримала премію ім. М.Г. Холодного. У колективній монографії "Биотехнология тропических и субтропических растений *in vitro*", опублікованій в 2008 р., висвітлено результати багаторічних досліджень особливостей індивідуального розвитку в умовах асептичної культури рослин тропікогенних флор, які представляють основні родини фондових колекцій НБС.

Упродовж 20 років Т.М. Черевченко була головою спеціалізованої вченої ради при НБС. Багато співробітників у системі Ради ботанічних садів та дендропарків стали науковцями саме завдяки підтримці Тетяни Михайлівни, її вмінню допомогти обрати правильний напрямок досліджень, здатності розкрити творчий потенціал кожного, хто хотів би йти звивистими стежинами науки.

У Тетяни Михайлівни була своя "шкала", за якою вона визначала особисте ставлення до людини, – це відданість справі. І, як правило, своє перше враження про людину вона рідко змінювала.

Не можна не згадати виняткову рису Тетяни Михайлівни – вміння бути вдячним своїм учителям, попередникам та колегам-соратникам і навчати цьому своїх учнів. Вона завжди з величезною відповідальністю ставилась до підготовки доповідей, присвячених визначним особистостям, з якими пов'язана історія розвитку НБС та української ботаніки в цілому: академікам М.М. Гришку, А.М. Гродзінському, М.І. Вавилову, д.б.н. В.І. Ліпському, д.б.н., професору Л.І. Рубцову, д.б.н. Д.М. Доброчаєвій.

Важка недуга прийшла на момент, коли Тетяна Михайлівна була сповнена нових творчих задумів. Пройшло лише декілька днів після виходу книги "Світ тропіків очима ботаніків", в яку вона вклала всю душу і разом з нами широко раділа виходу її з друку. У робочому кабінеті Тетяни Михайлівни на столі, де завжди панував ідеальний порядок, й досі залишилась акуратно складена стопка примірників книги та новорічні листівки... На жаль, вони вже не дійдуть до своїх адресатів...

Усі, хто хоч раз зустрічав у своєму житті Тетяну Михайлівну й спілкувався з нею, не міг забути цю красиву яскраву Жінку, на долю якої випало стільки випробувань, що їх вистачило б на багатьох міцних чоловіків. Колеги в Україні та поза її межами

поважали Тетяну Михайлівну за її невичерпний інтерес до науки, величезну працездатність та мудре керівництво, любили за велику душевну щедрість та оптимізм.

Вже пройшло півроку, як немає з нами Тетяни Михайлівни. Дуже прикро і боляче писати про неї в минулому часі. Останні місяці свого життя Тетяна Михайлівна мужньо боролася із невблаганною хворобою, але, як і раніше, брала активну участь у житті відділу тропічних та субтропічних рослин та НБС загалом, редагувала статті, писала рецензії, робила зауваження до обґрунтування нової теми відділу, планувала нові експедиції до В'єтнаму.

З кожним прожитим вже без Тетяни Михайлівни днем ми все глибше розуміємо унікальність цієї людини, її неповторність та велич.

Світла пам'ять про Тетяну Михайлівну Черевченко – відомого вченого-ботаніка, лідера наукової школи, прекрасного організатора, мудрого Вчителя і керівника, дивовижно енергійну красиву Жінку, яка любила життя й нестримно рухалася вперед, назавжди залишиться в наших серцях.

Ми – колеги та учні Тетяни Михайлівни – намагатимемось бути гідними її пам'яті.

Вічна Вам пам'ять, дорога Тетяно Михайлівно, і вічна Вам шана!

*Н.В. ЗАЙМЕНКО, Л.І. БУЮН,
Л.А. КОВАЛЬСЬКА, Р.В. ІВАННІКОВ,
М.Б. ГАПОНЕНКО, В.С. ВАХРУШКІН*